

OSVRTI

Ma. RADE RISTANOVIĆ
Beograd, Nedeljka Gvozdenovića 8

„ORUĐE U RUKAMA SVIH ONIH KOJI NISU RAVNODUŠNI PREMA DOGAĐAJIMA U BEOGRADU...“

Povodom knjige grupe autora *Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–44. Priručnik za čitanje grada*, izdavač Milan Radanović, Beograd 2013.

Stradanja i antifašistička borba u Beogradu kao i ostale teme iz korpusa Drugog svetskog rata u Srbiji, od njegovog okončanja pa sve do danas, pobuđuju veliko interesovanje i izazivaju sporenja i polemička tumačenja u javnosti. Ova činjenica stvarala je i stvara dodatnu potrebu za empirijski utemeljenim i kritički interpretiranim radovima na ovu temu.

Kada govorimo o delovanju komunističkog pokreta otpora u Beogradu nažalost moramo konstatovati da su istraživači koji su se do sada bavili ovom temom, prilikom kreiranja svojih radova, pored naučnih, bili vođeni i ideološkim i političkim motivima. To se najbolje uočava preko publikacija *Beograd Jovana Marjanovića* ili *Beograd u ratu i revoluciji* grupe autora, koji nastoje da kod čitaoca stvore sliku o Beogradu u kome je delovao samo jedan pokret otpora – komunistički, čiji su članovi sa učinkom od 100 % izvodili akcije protiv okupatora i čiji se pali borci u zavisnosti od toga šta je ostalo zapisano u njihovim policijskim dosijeima dele na heroje i izdajnike. Ništa nije bolja ni situacija o temi delovanja Jugoslovenske vojske u Otadžbini na teritoriji okupiranog Beograda. Domaća historiografija, ako izuzmemo radove koji su se u sklopu šire priče o ovom pokretu bavili usputno beogradskim ravnogorcima kao što je *Istorija ravnogorskog pokreta* Koste Nikolića i *Četnici u Drugom svetskom ratu 1941–1945*. Joze Tomaševića, nije uspela da ostvari značajniji prodor i odgovori na pitanje kakva je bila uloga i mesto ovog pokreta otpora na mapi okupiranih gradova Evrope.

Mnogo veći napredak ostvaren je kada je reč o stradanju Beograđana za vreme Drugog svetskog rata. Monografije poput *Nemački logor na beogradskom Sajmištu 1941–1944* Milana Koljanina, *Logor Banjica 1941–1944* Sime Begovića, *Страдање Јевреја у окупираном Београду 1941–1944* Brani-slava Božovića, predstavljaju pouzdan izvor preko koga čitalac može da se informiše o funkcionisanju nacističkog represivnog aparata i razmerama stradanja Beograđana u ovom periodu.

Mesta stradanja i antifašističke borbe u Beogradu 1941–1944. Priručnik za čitanje grada knjiga je koja posle dugog perioda zatišja objedinjuje i ponovo otvara ove teme, ali i prema rečima njenih priređivača, ima zadatak „da bude oruđe u rukama svih onih koji nisu ravnodušni prema događajima u Beogradu tokom fašističke okupacije 1941–1944. godine i koji žele da se angažuju protiv zaboravljanja, ćutanja i falsifikovanja tog mračnog perioda istorije“. Knjiga je plod rada grupe autora različitih profesija (istoričari, sociolozi, umetnici) i čine je tri tematske celine. Prva, uvodna, predstavlja prilog italijanskog istoričara Enca Traversa (Enzo Traverso) koji govori „o odnosu između ličnog sećanja i historiografije, kao i o javnoj upotrebi i politici istorije.“ Centralni deo knjige čine tekstovi Milana Radanovića, Olge Manojlović Pintar, Milovana Pisarija (Pisarri) i Nenada Lajbenšpergera. Nastali su, u većini, na osnovu literature. Autori po tematsko-hronološkom i geografskom principu, u hronološkim okvirima od početka okupacije do oslobođenja Beograda, ocrtavaju strukturu i delovanje nacističkog i kolaboracionističkog represivnog sistema, te rekonstruišu antifašističke akcije i stradanja beogradskih Jevreja, Roma i ostalih građana. Poslednji deo knjige čini pojmovnik čiji su autori Petar Atanacković, Ilija Malović i Nataša Lambić. Sadrži pregled osnovnih pojmova „u vezi s fašizmom i antifašizmom“.

U prvom potpoglavlju uvoda koje nosi naziv „Prisećanje“, Traverso ukazuje na uzajamni odnos istorije i sećanja, na značaj sećanja kao istorijskog izvora i zaključuje da istorija „nastaje iz sećanja i predstavlja jednu njegovu dimenziju“. Pored navođenja prednosti, upozorava da je sećanje subjektivno, kvalitativno, podložno zaboravu, post festum razmišljanjima, jedinstveno i da se „ne obazire na poređenja, kontekstualizacije, uopštavanja“. Poredi ga sa otvorenim gradilištem koje je u stanju „neprekidne transformacije“. Traverso kroz primer sećanja jevrejskih žrtava koje su preživle nacističke koncentracione logore ukazuje na jedini metodološki ispravan pristup prema istorijskim izvorima ove vrste, a to je da je istoričar dužan da ih poštuje, analizira i razume ali i da ih ne sme „poštedeti“ objektivne empirijske provere urađene na osnovu dokumenata i činjenica. „Razdvajanje pojmova“ naslov je drugog potpoglavlja uvoda u čijem uvodnom delu autor analizira ulogu sećanja kao izvora kroz različite faze razvitka istorije kao nauke. Ovaj put ga dovodi do savremenog vremena, u kojem se, usled proširivanja tema izučavanja na one poput istorije običnih ljudi, žena, potčinjenih, „sećanje pojavljuje kao novi prostor za pisanje o prošlosti“. Traverso podseća na istoričare Morisa Albvaksa (Moris Halbwachs), Jozefa Hajima Jerušalmia (Yosef Hayim Yerushalmi), Pjera Nora (Pierre Nora) koji su u svojim raspravama ukazali na „antinomiju koja vlada između istorije i sećanja“. Autor u trećem delu uvoda „Empatija“ zaključuje „da je opozicija između istorije i sećanja veoma prisutna i u historiografiji nacionalsocijali-

zma“ i da je zajednička osobina radova velike većine nemačkih istoričara „isključivanje žrtava nacizma iz njihovog istraživanja“. Objašnjenje za navedeni metodološki pristup vidi u samoj temi koja izaziva traume unutar nemačkog društva. Traverso opravdano smatra da je ovo odvajanje istorije i sećanja pogrešan pristup i da su istoričari kao deo društva „uslovljeni društvenim, kulturnim i nacionalnim kontekstom“. Oni ne mogu „izbeći ni uticaju svojih ličnih sećanja i nasleđenog znanja“ i jedini put ka oslobađanju od njih vodi preko zauzimanja „kritičke distance“ a ne preko njihove negacije. Traverso navodi primere istoričara koji su se bavili temama „koje prevazilaze granice istorijskog istraživanja“, a koji su uspeli ili nisu da zauzmu „kritičku distancu“. Preko njih autor je uspeo da čitaoca „ubedi“ da je od esencijalne važnosti da istraživač bude svestan uslovljenosti društva kojem pripada, sopstvenog iskustva i osećanja kako bi empatiju pretvorio u prednost, a ne manu.

U uvodnom delu prvog poglavlja *Prvi krug terora* pod naslovom „Uspostavljanje fašističkih zakona i institucija“ Olga Manojlović Pintar nas u kratkim crtama upoznaje sa strukturom nemačkog i kolaboracionističkog aparata u Srbiji i njegovim represivnim karakterom. Potpoglavlje završava podatkom da su komunisti po formiranju vlade Dušana Simovića, uz pomoć ljudi zaposlenih u kabinetu ministra unutrašnjih dela dr Srđana Budisavljevića, uspeli da unište kartoteku koju je vodio IV odsek Odeljenja opšte policije. Nažalost, naša istoriografija je o ovom pitanju dala različita tumačenja. Sa sigurnošću se zna da je deo ove arhive izgoreo, ali ne i ko je zapalio. Pored interpretacije koju je navela Olga Manojlović Pintar, treba ukazati i na podatak koji je izneo Branislav Božović, a prema kome je arhivu, po nalogu vlade, zapalio Božidar Većarević (Бранислав Божовић, *Београд између два светска рата: Управа града Београда 1918–1941*, Београд 1995, 252). Naše je skromno mišljenje da je autor bio u obavezi da po ovom pitanju ukaže čitaocima na višestruka tumačenja i saopšti šta ga je navelo da se odluči za jedno od njih.

U potpoglavlju „Sedišta i zatvori okupacionog i kvislinškog aparata“ autori nas vode kroz virtuelnu šetnju Starim gradom. Prva „stanica“ na tom putu je današnji Dom Vojske Srbije u ulici Braće Jugovića 19, gde je u vreme okupacije bilo sedište Policije bezbednosti i službe bezbednosti. Milan Radanović i Milovan Pisari upoznaju nas sa strukturom ove organizacije, delom zadatka na prostoru okupirane Srbije, ključnim kadrovima i reorganizacijom u januaru 1942. Drugi deo ovog potpoglavlja „Druga sedišta nemačkog okupacionog sistema“, kao što i sam naslov kaže, posvećen je ostalim organizacijama nacističkog okupacionog sistema smeštenim na teritoriji Uprave grada Beograda i biografijama jednog od šefova beogradske ispostave Gestapoa Bruna Zatlera i Haralda Turnera, šefa Upravnog

štaba vojnog zapovednika Srbije. U njemu je i umetnuta kao povezana priča o skojevkama Zorki Božović i Nadi Atanasijević koje su zapalile nemački kamion u Siminoj ulici 23. Kako i sam autor naglašava, ova akcija dobar je primer delovanja, ali i stradanja beogradskih komunista u leto 1941. Druga „stanica“ predstavlja potpoglavlje „Okružno rukovodstvo „Princ Eugen“. Glavni oslonac i potporu okupator je u Srbiji pronašao u pripadnicima nemačke nacionalne manjine tj. folksdojčerima. Kroz ovo potpoglavlje upoznajemo se sa njihovom organizacijom i ulogom u Beogradu, privilegijama koje su u odnosu na ostale Beograđane uživali i izolovanim primerima pojedinaca koji su bili deo komunističkog pokreta otpora. Treća „stanica“ pod naslovom „Sedište i zatvor Specijalne policije“ vodi nas na lokaciju Obilićev venac 4, gde su za vreme okupacije bili smešteni upravnik grada Beograda, IV odsek Odeljenja specijalne policije i razna druga odeljenja UGB-a. U njemu Milan Radanović ukazuje na strukturu Odeljenja specijalne policije, koja je „gotovo u potpunosti bila nasleđena od strukture predratne monarhističke političke policije“, te da su njeni činovnici, poput Svetozara Vujkovića i Đorđa Kosmajca, po okupaciji prešli na više dužnosti, a da je ovo odeljenje od 1941. do 1944. sprovelo 4.076 uhapšenika u Banjički logor. Preostali deo potpoglavlja posvećen je kratkom istorijatu beogradskog zatvora „Glavnjača“; književnom delu Milutina Doroslovca *Mrtvaci na odsustvu* koje, prema mišljenju autora, predstavlja „najuspeliji primer literarnog transponovanja iskustva mučenja u zatvoru na Obilićevom vencu 4“; biografijama upravnika grada Beograda Dragomira Jovanovića, šefa IV odseka Božidara Bećarevića, saradnika KPJ iz redova Specijalne policije Janka Jankovića, komuniste Jelene Četković i mučenju Nadežde Purić. Potrebno je ukazati i na određene podatke koje je Radanović preuzeo iz literature, a kojima nije mesto u jednom priručniku. Radanović u biografiji Jelene Četković navodi da njeni islednici i pored fizičke torture nisu uspeli „da je nateraju da iznese saznanje o organizaciji KPJ u Beogradu“. Poznato je da arhiva Odeljenja specijalne policije nije predata u integralnom obliku i da postoje delovi koji još nisu dostupni javnosti, ali i oni, koji su usled ratnog stanja, trajno izgubljeni. Ovo je glavni razlog zbog kojeg ne možemo da znamo da li je Jelena Četković saradivala sa policijom ili nije. Kao najbolju potvrdu za ovu tezu možemo uzeti primer prvog poratnog sekretara Mesnog komiteta za Beograd Miloša Matijevića Mrše, za koga je posleratna istoriografija tvrdila da uprkos torturi nije ništa rekao organima policije, međutim dosije koji smo pronašli u Arhivu Srbije govori suprotno. (*Революционарни ликови Београда*, Београд 1972, 1, 74–85; Архив Србије, Безбедносно-информативна агенција, фасцикла 19, кутија 12). Četvrta „stanica“ pod naslovom „Vešanje petorice komunista“ dovodi nas do samog centra Beograda, Terazija, gde se 17. avgusta 1941. odigralo vešanje petori-

ce antifašista. Osim opisa samog događaja, Radanović nas upoznaje i sa biografijama obešenih lica, spomenicima na ovu temu i pismom avijatičara Helmuta S. iz koga saznajemo kako je deo nemačkih vojnika gledao na akcije komunističkih ilegalaca. U delu navedene biografije jednog od obešenih lica, Jovana Jankovića, ne slažemo se sa autorom. Radanović tvrdi da je Janković uhapšen nakon što mu je pištolj zakazao, naša saznanja proistekla iz konsultovanja arhivske građe tj. dosijea Jankovića i agenta na koga je pokušao atentat Živote Jeremića, svedoče da Janković nije uspeo da zapuca jer ga je u tome preduhitrio Jeremić koji je prvi zapucao. Autor je pogrešio i kada je reč o broju i imenima samih aktera atentata. Za jednog od njih Radanović navodi ime Milan Miljanović. U relevantnim dokumentima i literaturi koja svedoče o ovom događaju, kao Jankovićev saučesnik navodi se Milić Miljenović, a pored Jankovića i Miljenovića, u ovoj akciji učestvovao je i Anđelko Crevar (Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године*, 351–352; Раде Ристановић, *Ликвидација као један од облика борбе комунистичких илегалца у Београду током 1941. године*, у: Војно-историјски гласник, Београд 2011/2, 62–63). Sledeća „stanica“ je Trg Nikole Pašića gde je za vreme okupacije u jednoj od zgrada bio zatvor Gestapoa. Deo ovog potpoglavlja čine i istoriografske rekonstrukcije hapšenja člana MK za Beograd Đure Strugara i časovničara Aleksandra Ignjatovića. Na šestoj stanici, „Sedište organizacije Zbor“, Radanović nas upoznaje sa kratkim istorijatom ove kvistinske organizacije, od njenog osnivanja 1935. pa sve dok njeni pripadnici nisu napustili Beograd 1944, i atentatom na jednog od zborša podnazornika policijskih agenata Đorđa Kosmajca. Glavni deo potpoglavlja „Antimasonska izložba“ prati rad izložbe od njene pripreme u leto 1941, preko otvaranja u jesen iste godine do zatvaranja u zimu 1942. Poslednje dve „stanice“ predstavljaju „Zatvor specijalne policije“ i „Pritvoreničko odeljenje Opšte državne policije“. Prva govori o zatvoru Odeljenja specijalne policije u Đušinoj ulici, ali i o tragičnoj sudbini „jednog od najznačajnijih autoriteta na muzičkom planu u Beogradu“, Vojislava Vučkovića i njegove supruge Fani Politeo. Druga donosi gotovo filmsku priču o akcijama spasavanja komunista iz pritvoreničkog odeljenja Opšte bolnice. Moramo, nažalost, primetiti da je Radanović prilikom opisa akcije spasavanja Mitre Mitrović, Vere Vrbalove, Natalije Hadžić i Vere Lazović pogrešio kada je naveo da je Lazovićeva uspela da pobegne iz bolnice. U tome ga demantuje literatura, ali i objavljena knjiga evidentiranih zatočenika logora Banjica iz koje se jasno vidi da je Lazovićeva, ne dugo posle ove akcije, iz bolnice upućena u logor (*Београд у рату и револуцији 1941–1945*, Београд 1984, 1, 225; *Logor Banjica. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd–Banjica 1941–1944. Logoraši*, priredili Evica Micković, Milena Radojčić, Beograd 2009, I, 70).

Progon Jevreja naslov je drugog poglavlja koje se sastoji od potpoglavlja „Sedište policije za Jevreje“, „Skrivanje Huga Klajna“, „Prva beogradska gimnazija“, „Spasavanje jevrejske dece Jozefa i Roze Ben Avram“, „Jevrejska bolnica“, „Menora u plamenu“. U njemu autori koristeći većinu relevantne literature i memoaristike na temu stradanja Jevreja u okupiranom Beogradu na sažet i jasan način izlažu strukturu i delovanje nacističkog i kolaboracionističkog aparata formiranog sa ciljem potpunog uništenja beogradskih Jevreja, te primere njihovog skrivanja i spasavanja od strane običnih građana. Posebnu vrednost potpoglavlja čine pisma stradalih Jevreja koja kod čitaoca bude visok stepen empatije i omogućavaju mu da iz prve ruke sazna u kakvom beznađu su se, ne svojom krivicom, ovi ljudi našli.

Treće poglavlje *Antifašistički otpor u Beogradu* sastoji se od osam potpoglavlja; „Atentat na predsednika beogradskog odbora fašističke organizacije Zbor“, „Ilegalna štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju“, „Dom porodice Parenta“, „Tajna mansarda“, „Eksplozija u ilegalnom stanu Lazara Simića i Šele Baruh“, „Sedište i štamparija Pokrajinskog komiteta KPJ“, „Atentat na agenta Specijalne policije“, „Eksplozija u stanu Jelene Cvetković“. Milan Radanović u okviru istih analizira ključne događaje i pojave vezane za antifašizam i beogradsko naselje Vračar. Kao najvažnije ističu neuspele atentate na dr Velimira Danilovića i agenta UGB Živojina Jovanovića, eksplozije prilikom pripremanja „paklenih mašina“ od strane komunističkih ilegalaca, rad štamparije Pokrajinskog komiteta za Srbiju, primer porodice Parenta čiji su svi članovi bili uključeni u Narodnooslobodilački pokret i skrivanje Jevreja, Marka i Flore Anaf. I u ovom poglavlju nailazimo na određene faktografske podatke sa kojima se ne slažemo. U potpoglavlju „Atentat na predsednika beogradskog odbora fašističke organizacije Zbor“ autor tvrdi da su ovaj atentat sprovedli Slobodan Tomić, Vlastimir Tomović, Dušan Vitas i Radovan Simić, što je po našem skromnom mišljenju malo verovatno. O ovom događaju na dva različita načina svedoči nekoliko dosijea Odeljenja specijalne policije. U dosijeu Radovana Simića imenovani se navode kao učesnici ove akcije, dok dosijea komunističkih ilegalaca Milića Martinovića, Đure Mađerčića i Jovana Radojčića svedoče da su oni priznali svoje učešće u ovom atentatu. Ključni razlog za naše neslaganje leži u činjenici da su, za razliku od Simića koji osim imena aktera nije izneo nijedan drugi podatak o ovoj akciji (o ostalim atentatima u kojima je učestvovao ostavio je detaljno svedočenje), Martinović, Mađerčić i Radojčić detaljno opisali organizaciju i izvođenje atentata. Kao dodatni dokaz uzimamo i podatak da su Martinović, Mađerčić i Radojčić uhapšeni posle Simića što navodi na pretpostavku da su organi policije, u želji da reše ovaj slučaj, primorali Simića na priznanje (Историјски архив Београда (даље: ИАБ), Управа града Београда (даље: УГБ), Одељење специјалне полиције (даље:

СП), 3/27, 156/32, 34, 36). Ovu verziju atentata na Danilovića objavili smo unutar već citiranog članka *Ликвидација као један од облика борбе комунистичких илегалца у Београду током 1941. године*. Можемо да pretpostavimo da je Radanoviću, prilikom prelistavanja periodike, ovaj rad promakao što i nije velika greška s obzirom na obimnost literature na ovu temu, ali uvereni smo da je bio upoznat i sa ovom verzijom jer je prilikom rekonstrukcije biografija Milića Martinovića i Đure Mađerčića na strani 73 kao literaturu koju je koristio naveo knjigu *Улице и штрџови Београда* u kojoj se ova dvojica komunista navode kao akteri atentata na Danilovića (*Улице и штрџови Београда*, уредник Љубица Ђоровић, Београд 2004, I, II, 261, 488). Upravo je u ovome, po našem mišljenju, najveća greška autora što je uprkos različitim saznanjima i činjenici da nije upoznat sa primarnom građom, umesto da čitaocima ukaže na nejasnoće po ovom pitanju odlučio da „presudi“.

Autori se u poglavlju *Drugi krug terora* vraćaju temi stradanja Beograđana. Olga Manojlović Pintar nas u prvom potpoglavlju „Logor Banjica“ upoznaje sa istorijom ovog logora kroz koji je od osnivanja 1941. do raspuštanja 1944, prema podacima iz sačuvanih knjiga, prošlo 23.637 zatočenika od čega je 4.286 ubijeno. Unutar njegovih zidina zatočeni su bili muškarci, žene, deca, različite starosne dobi, nacionalnosti, profesija i političkog uverenja. Drugo potpoglavlje „Hapšenje kurirki Bukmirović“ bavi se hapšenjem i stradanjem sestara (Ružice, Jovanke i Srbijanke) Bukmirović pripadnika komunističkog pokreta otpora. U trećem potpoglavlju „Logor Topovske šupe“ govori se o osnivanju i radu ovog logora u kojem su od avgusta do novembra 1941. bili zatočeni beogradski Jevreji i Romi, ali i zanemarivanju ovog mesta stradanja od okončanja Drugog svetskog rata do danas. U poglavlju „Hapšenje Roma u Marinkovoj bari“ Milan Radanović ukazuje na tragičnu sudbinu Roma u Beogradu. Od njihovog stavljanja pod poseban režim na samom početku okupacije do hapšenja u jesen 1941. i upućivanja u logor na Sajmištu. Funkcionisanje logora na Sajmištu tema je poslednjeg dela ovog poglavlja. Autori ukazuju na podatak da je za nepune tri godine koliko je logor radio, kroz njega prošlo oko 40.000 ljudi. U radu logora na Sajmištu razlikujemo dve faze. Prva je od 8. decembra do 10. maja 1942. kada su u njemu bili zatvoreni Jevreji i Romi. Likvidacijom poslednje grupe Jevreja, 10. maja 1942, dolazi do promene funkcije logora, koji od tog perioda do raspuštanja, maja 1944, funkcioniše kao Prihvatni logor Zemun. Sastavni deo ovog poglavlja čine i povezane priče o Leontini Kraus, životu i radu komunističkih ilegalaca Vukice Mitrović, Đurđeline Dinić, pokušaju atentata na Svetozara Vujkovića itd. Autori su i u ovom delu publikacije nastavili sa dobrom praksom da istoriografske podatke dopunjuju autentičnim svedočenjima o stradanju Beograđana.

Treći krug terora poglavlje je koje nas vodi na periferiju Beograda na „lokacije“ „Stratište kod sela Jabuka“, „Stratište Jajinci“, „Mesto streljanja Marinkova bara“, „Trostruki surduk“, „Rakovica i ostala stratišta“. Autori nas kroz ovu „šetnju“ periferijom Beograda upoznaju sa osnovnim podacima o funkcionisanju ovih poligona smrti, ali i ukazuju na poguban odnos države prema njima danas.

Poslednje poglavlje ovog dela knjige čini *Oslobođenje Beograda* u kojem čitaoci kroz sedam odvojenih potpoglavlja mogu pratiti borbe za oslobođenje Beograda sa posebnim akcentom na one koje su se vodile na teritoriji opština Palilula i Stari grad. Pored navedenog autori nas upoznaju i sa spomenicima podignutim u znak sećanja na pale oslobodioce Beograda.

Završni deo publikacije *Apendix* ili spisak pojmova, prema našem skromnom mišljenju, predstavlja njen najslabiji deo. Nepisano je pravilo u historiografiji da kada politički motivi preovladaju naučne, mora doći do izvrtanja i zanemarivanja činjenica i pojednostavljivanja kompleksnih pojava i fenomena. Jedan od primera jeste pojam „Komunistička partija Jugoslavije (KPJ)“ unutar kojeg Petar Atanacković predratni odnos države i komunista stavlja na samo jednu ravan, to jest na represiju koju su organi vlasti sproveli protiv KPJ. Pri tome zanemaruje činjenice da je osnovni cilj komunista u predratnom periodu bio izvođenje revolucije i formiranje države uređene po sovjetskom obrascu čime su bili ugroženi osnovni postulati tadašnjeg u suštini demokratskog državnog uređenja, da su pojedini komunisti izvodili atentate na organe države, da je jedna od predratnih političkih platformi KPJ bila rasturanje Kraljevine kao veštačke tvorevine itd. (više o ovoj temi: Branislav Gligorijević, *Kominternu, jugoslovensko i srpsko pitanje*, Beograd 1992; Коста Николић, *Бољшевиизација Комунистичке партије Југославије 1919–1929. Историјске последице*, Beograd 1990; Ивана Добровојевић, *Државна репресија у доба диктатуре краља Александра 1929–1935*, Beograd 2006). Такође u pojmu „Klerikalizam“ Pija Malović u želji da navede primer za termin klerofašizam iznosi podatak da je deo sveštenstva Srpske pravoslavne crkve i kvislinške organizacije Zbor delio političke stavove, a kao najistaknutijeg među njima ističe Nikolaja Velimirovića. Moramo na ovom mestu ukazati da Velimirović i Dimitrije Ljotić, uprkos činjenici da su bili u kontaktu, po pitanju nacizma nisu bili politički istomišljenici. Za razliku od Ljotića koji je podržavao potpisivanje Trojnog pakta Velimirović je bio među prvima koji su se pobunili, a da stav prema nacistima nije menjao, govori podatak da je period od 1941. do 1944. proveo u internaciji i u logoru Dahau (više o ovoj temi: Nikola Žutić, *27. mart i ideologije*, Istorija 20. veka, Beograd 2003/1, 52; Душан Достанић, *ЈНП ЗБОР и српско православлје*, Зборник Матице српске за друштвене науке, 2010, бр. 133, 49–73). U pojmu „Relativizacija fašistič-

kih zločina“ Nataša Lambić navodi da je srpska društvena elita 1941. godine „*de facto* podržala fašizam“. Potvrdu ovoj tezi N. Lambić vidi u pasivnom držanju srpske elite i potpisivanju *Apela srpskom narodu* 1941. Kako bismo shvatili u kojoj meri autor ovde pojednostavljuje i pogrešno tumači stvari moramo u prvoj liniji ukazati da je okupacija stanovnicima Srbije donela nedostatak osnovnih sredstava za život, da je svako lice koje javno ispoljava neslaganja sa politikom okupatora rizikovalo da njemu i njegovoj porodici bude oduzeta imovina, posao, ali i da bude uhapšen, zatvoren u logor i streljan. No i pored ovih faktora veći deo srpske društvene elite uspeo je da se odupre pritiscima vlasti da uzme aktivno učešće u stvaranju „novog svet-skog poretka“. O tome dovoljno govori činjenica da je samo posle jedne akcije hapšenja sprovedene u Beogradu, novembra 1941, kroz istražnu proceduru Uprave grada Beograda i Gestapoa prošlo preko 400 uglednih građana i javnih radnika i da su krajem iste godine u logoru na Banjici bila zatočena 192 intelektualca (više o ovoj temi: Венцеслав Глишић, *Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941–1944*, Београд 1970, 71–72; *Књиге затоčenика концентрационог логора Београд–Банјика, 1941–1944. Логораши*, priredili Evica Micković, Milena Radojčić, I, 46–49). Ne možemo a da ne primetimo i da su delovi ovog pojmovnika i dnevno-političke teme poput restitucije, opravdanosti postojanja Državne komisije za pronalaženje i obeležavanje svih tajnih grobnica, rehabilitacije, Srebrenica i druge kojima nije mesto u jednom priručniku.

Posle svega što je izneto moramo istaći da se ne slažemo sa priredi-vačima ove publikacije koji u njoj vide „oruđe u rukama svih onih koji nisu ravnodušni prema događajima u Beogradu tokom fašističke okupacije 1941–1944. godine i koji žele da se angažuju protiv zaboravljanja, ćutanja i falsifikovanja tog mračnog perioda istorije“. Prvi razlog su određeni neprovereni podaci i interpretacije na koje smo ukazali, a koji ne smeju biti deo jednog priručnika. Teško je pronaći opravdanje za autore kada je reč o izostavljanju demonstracija od 27. marta 1941. iz priče o antifašističkoj borbi Beograđana. Takođe, pored akcija komunističkih ilegalaca koje su prikazane u knjizi, treba ukazati da su beogradski komunisti u periodu od jula 1941. palili okupacionu i kolaboracionističku štampu, presecali telekomunikacione linije po ulicama i periferiji Beograda, vršili atentate na saradnike okupatora itd. (više o ovoj temi: *Београд у рату и револуцији 1941–1945*, Јован Марјановић, *Београд*, Београд 1964, Р. Ристановић, н. г.). Autori su ostali nemi kada je reč o delovanju Jugoslovenske vojske u Otadžbini na teritoriji Beograda, koju tek u završnom delu rada pominju zajedno u kontekstu sa kvislinzima i kolaboracionistima što je nametalo obavezu da čitaocima objasne kako je moguće da dosijea pripadnika, po njima jedne kolaboracionističke formacije, budu među najbrojnijim u arhivi BDS-a i arhivi Odeljenja specijalne policije, zašto je delokrug rada III odseka Ode-

ljenja specijalne policije i referata IV-A 3 Gestapoa bio suzbijanje pokreta Draže Mihailovića, ko je ubio šefa kabineta Milana Nedića, Miloša Masalovića i državnog sekretara u Predsedništvu Ministarskog saveta Ceku Đorđevića. Nedopustiv je i za jedan priručnik pojmovnik u kojem umesto naučno neoborivih činjenica dominiraju dnevnopolitičke teme. Uprkos svemu pogrešno bi bilo kada bismo rekli da ova knjiga ne predstavlja doprinos domaćoj istoriografiji; njen grafički dizajn, mnoštvo autentičnih svedočenja i fotografija odskaču od uobičajenog i u tom smislu ona može da predstavlja putokaz svima onima koji pretenduju da njihove publikacije čita i nestručna publika. Takođe kao i svaka sinteza i ova pomaže da kao u ogledalu sagledamo koji to segmenti teme o antifašističkoj borbi i stradanju u Beogradu za vreme Drugog svetskog rata u našoj istoriografiji nisu dovoljno istraženi. U ovom pogledu čitajući ovu knjigu stiče se utisak da su najvažniji zadaci domaće istoriografije da izvrši istoriografsku reviziju istorije delovanja KPJ, rekonstrukciju delovanja Jugoslovenske vojske u Otadžbini i ispita ulogu pojedinca u pružanju otpora nacizmu u Beogradu.